

Toponymie en etymologie

In het beukennummer van het NBT geeft Van der Werf (1995) een voorproefje uit zijn studie naar toponiemen en hij laat zien hoe toponymie een hulpmiddel kan zijn bij het bestuderen van de bosgeschiedenis. In sommige opzichten is het een beter hulpmiddel dan de palynologie, en zeker kan het een aanvulling betekenen op andere methoden. Ook de etymologie levert een blik op het verleden en deels op een nog ouder verleden dan de toponymie. Soms werpt dit vak ook een zijlicht op de omgang van de mens met bomen en bos in heel vroege tijden, toen de betreffende woorden vorm kregen. Toponymie en etymologie komen elkaar trouwens geregeld tegen.

De etymologie is voor een eenvoudige bosbouwer echter een ontoegankelijk en zelfs verraderlijk gebied; zelfs als hij er op zijn tenen loopt, heeft hij nog kans op een landmijn te trappen. Je ontdekt al gauw dat vrijwel gelijkvormige woorden een heel verschillende herkomst kunnen hebben en dus helemaal niet verwant zijn, terwijl woorden die er voor ons totaal verschillend uitzien voor de etymoloog, op grond van de klankwetten nauw verwant zijn. Verder gebruikt de etymoloog allerlei ons onbekende letters, tekens en accenten, wat leidt tot een soort geheimschrift. Qua inhoud van de woorden is het al niet veel beter gesteld. In zijn reis door tijd en ruimte kan de betekenis van een woord verschuiven, verbreden, versmallen,

scherper begrensd of juist vager worden. Er zijn ook vele (op het eerste gezicht) raadselachtige veranderingen van betekenis. Toch zijn het vaak deze veranderingen die een doorkijk geven op de omstandigheden waarin de spraakmakende gemeente kwam te verkeren en op de gedachtenwereld van waaruit ze hun taal vormden. Zo schijnen de IJslanders het gezegde te hebben: "de appel valt niet ver van de eikeboom"; een gezegde dat ze kennelijk bij hun migratie uit gebieden met een rijkere biodiversiteit meegebracht hebben, maar dat in de war geraakt is in een land waar geen appel- of eikebomen voorkomen. Een bekend voorbeeld van betekenisverschuiving wordt gevormd door de groep Zaun (D), tuin (N) en town (E): duidelijk hetzelfde woord, alleen naar vorm en inhoud wat uiteen gedreven. De oorspronkelijke betekenis is "de omheining, het vlechtwerk om een stuk grond". In het Duits is van die complexe betekenis alleen de omheining overgebleven, in het Nederlands het omheinde stukje grond voor intensieve plantenteelt, in het Engels de omheinde bewoonde ruimte, de stad.

Een voor ons interessant woord is heester, veelal gezien als een synoniem voor struik, hoewel in de boomkwekerswereld een eiken- of beukenheester zeker geen struik is, maar een jonge boom. Het woord bestaat uit twee delen, hees- en -ter, en mede omdat de klemtoon op de eerste helft valt, zou je de indruk kunnen hebben dat -ter slechts een onbelangrijk achtervoegsel is. Maar het tegendeel is waar: dit -ter is een element met een indrukwekkende geschiedenis, verspreiding en complexe betekenis. In onze

streken stond het voor "houtig gewas, boom", en in de vorm van "tree" doet het dat nog steeds in Engeland. In het Duits heeft het ook die betekenis in het achtervoegsel -der in namen als Holunder, Massholder, Affolder, Wacholder, Ruster en Flieder, evenals in oude Nederlandse namen als heulenteer (vlier), hesselteer (haagbeuk) en in een plaatsnaam als Appelteren. In het Grieks komt het terug als drys (boom, eik), maar ook als dory (boomstam, hout, speer); in het oudslavisch als drevo (hout, boom). Dezelfde stam duikt in vele talen op in het houtprodukt teer, in de (houten) trog, en voorts in Grieks droón, in het Latijn durus met de betekenis hard, sterk. Die groep van betekenissen heeft in alle gevallen nog rechtstreeks met de grondbetekenis boom, houtig gewas te maken. Verrassend is echter de betekenisovergang van deze stoffelijke zaken naar begrippen voor menselijke verhoudingen: Duits - Treue, Nederlands - trouw, trouwen, troost en Engels - true, truth. Deze woorden komen voort uit hetzelfde grondwoord voor boom! Dat doet vermoeden dat de boom gezien werd als het beeld bij uitstek van stabiliteit, permanentie, duurzaamheid, onverzettelijkheid, als iets dat niet van zijn plaats te krijgen was; oude betekenissen van woorden als trouw etc. waren namelijk verbond, verdrag, belofte, betrouwbaarheid, zaken die vastigheid en permanentie impliceren. (Overigens komt het woord duur in duurzaam via Latijn durum ook van dezelfde stam voor boom; daaraan mogen we denken bij duurzaam bosbeheer!)

Terug naar het woord heester, dat we nu met enige schroom

kunnen vertalen als hees-boom. Aan dit woord heeft Trier (1952) een hoofdstuk van 12 pagina's gewijd in een studie getiteld "Holz: Etymologien aus dem Niederwald". De studie is fascinerend voor allen die geïnteresseerd zijn in de (pre)historie van bos en bosbouw. Als etymoloog komt Trier tot de conclusie dat het prehistorische bosbedrijf, en speciaal het hakhoutbedrijf, de wieg is geweest van vele woorden. Hakhout dan wel in een bredere betekenis: bij hem omvat het ook de knotbomen ("hakhout op een stuk stam") gekandelaberde of bekapte bomen voor de winning van twijgen en loof, en ook heggen die immers teruggekapt, "gelegd" of omgeknakt moesten worden om ondoordringbaar te blijven. (In Sleeswijk-Holstein heten perceelscheidende houtwallen of heggen dan ook "Knicks"). Trier stelt dat dit soort "hakhoutbedrijf" de belangrijkste wijze van bosgebruik was voor de vroege bewoners van Europa en hun voorvaderen. Als extraatje geeft hij een uitvoerige beschrijving van een nog voor kort bestaande duurzame bedrijfstype van hakhout in vlakkebedrijf, met een omloop van 18 jaar en met tussenteelt van rogge in het Siegerland.

Het woord heester is in diverse vormen bekend in West Duitsland ten noorden van de Moezel en de Main tot aan Denemarken, in Frankrijk ten noorden van de Loire, in de Nederlanden en tot in

Zweden. Toponiemen op basis van Hees en Hester komen voor tot in Sleeswijk-Holstein. (Claussen 1988) en Zweden (Ekenvall, 1942).

In Noord Frankrijk is het woord heester merkwaardig genoeg geëvalueerd tot "hêtre", en wel als naam voor de beuk. Deze nieuwkomer heeft kans gezien om het oudere Latijnse woord fagus, dat zelf een voorgeschiedenis heeft van duizenden jaren (Friedrich 1970) in heel Frankrijk te verdringen. Er zijn nog maar enkele streken waar de beuk fayard genoemd wordt, en er zijn nog toponiemen waarin diverse vormen van fagus bewaard zijn gebleven: Fage, le Faou, la Faye, Fayolle etc. (Guyot et Gibassier, 1960). Bij gebrek aan goede literatuur uit noord Frankrijk heeft Trier geen degelijke verklaring van deze betekenisversmalling van heester naar beuk. Wel kenden de Franken het woord "haise", dat "heg, barriere, hegdoorgang, hek" betekende en dus uit de wereld van het hakhout sensu lato komt.

In het Germaans, zowel als in het Latijn-Romaans staan de verschillende vormen van hees voor begrippen uit de hakhoutwereld. Een belangrijk gegeven hierbij is de vermelding van Tacitus dat Germanicus in het jaar 14 door een bos trok dat hij Silva caesia noemt, terwijl dat bos ruim 700 jaar later Hesiwald genoemd wordt; het Latijnse en Duitse woord worden door de etymolo-

gen tot dezelfde stam teruggebracht, evenals de klassieke Latijnse vakterm voor hakhout, die "silva caedua" luidt.

Trier stelt dat hees de betekenis heeft van struweel, struik, kreupelhout, hakhout en beweide hakhout. Lokaal kan de betekenis sterk versmald zijn. Zo wordt in het Siegerland de haagbeuk Heisder genoemd, kennelijk omdat hij daar de belangrijkste boomsoort in het hakhoutbos is of was.

Van der Werf stelt dat in het Frankische gebied de beuk hees genoemd werd. In het beloofde onderzoeksrapport zullen we daar zeker meer over vinden. Toch zou ik me kunnen voorstellen dat sommige van de Nederlandse hees-toponiemen op de bredere hakhoutbetekenissen van het woord teruggaan, niet noodzakelijk op de beuk.

Literatuur

- Clausen, O. 1988. Flurnamen Schleswig-Holsteins. Heinrich Möller Söhne, Rendsburg. 134 pag.
- Ekenvall, Verner. 1942. De svenska ortnamnen på hester. Skrifter utgivna av K. Gustav Adols Akademien. 10. Lund. 208 p.
- Friedrich, P. 1970. Proto-Indo-European Trees, the arboreal system of a prehistoric people. University of Chicago press. 188 p.
- Guyot, L. et P. Gibassier, 1960. Les noms des arbres. Presses Universitaires de France. 128 p.
- Pfeifer, W. e.a. 1955. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Deutscher Taschenbuch Verlag, München. 1665p.
- Trier, J. 1952. Holz. Etymologien aus dem Niederwald. Münstersche Forschungen, Heft 6. Böhlau Verlag, Münster-Köln 181 p.
- Trier, J. 1963. Venus. Etymologien um das Futterlaub. Münstersche Forschungen, Band 15. Böhlau Verlag Köln-Graz. 207 p.
- Vries, J. de en F. de Tollenaere 1983. Etymologisch woordenboek. Aula pocket. 369 p.
- Wurf, S. van der. 1995. Komst en verbreiding van de beuk in Nederland. Nederlands Bosbouw Tijdschrift 67 (6). 235-240.